

सुरक्षित आणि निकोप शालेय वातावरण निर्मितीसाठी वैयक्तिक व सामाजिक गुणवैशिष्ट्यांचे विकसन

आढावा :

विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होण्याच्या प्रक्रियेमध्ये एक सुलभक म्हणून शिक्षक महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ते केवळ ज्ञान देणे किंवा विद्यार्थ्यांची बौद्धिक कौशल्ये विकसित करणे एवढेच काम करत नाहीत तर त्यांच्यामध्ये वैयक्तिक-सामाजिक गुणधर्म व इतर कौशल्यांची जोपासनाही करतात. उदा. वैयक्तिक आणि सामाजिक संबंधांमध्ये प्रभावीपणे संप्रेषण करण्याचे कौशल्य विकसित करणे. त्यामुळे विद्यार्थी त्यांच्या वैयक्तिक, सामाजिक आणि शालेय जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये त्यांच्या क्षमतेनुसार सर्वोत्कृष्ट कार्य करू शकतात. शिक्षक, विद्यार्थी व शाळा आणि वर्गाशी संबंधित इतर व्यक्तींनी संगोपन, आस्था, संवेदनशीलता, स्वीकार, अनुभूती, सहकार्य यांसारख्या गुणधर्मांची जोपासना करून ते स्वतःच्या वर्तनातून प्रदर्शित केल्यास शाळेमध्ये अध्ययनास अनुकूल वातावरण निर्माण होते. या प्रकारचे वातावरण असणे ही अध्ययनासाठी पूर्वतयारी आहे. एकविसाव्या शतकामध्ये आभासी जगाबरोबर व्यवहार करण्याच्या हजारो संधी आपल्याभोवती उपलब्ध असतात. याचा परिणाम म्हणून प्रत्यक्ष जगाबरोबर अर्थपूर्ण व्यवहार करण्याची गरज कमी होत चालली आहे. तरीही खऱ्या जगातील संबंधांचे मूल्य विद्यार्थ्यांना समजावून देणे, निकोप परस्पर संबंध निर्माण करणे व त्यांची जोपासना करणे यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये प्रभावी संप्रेषण कौशल्यांची जोपासना करणे आवश्यक आहे. ही कौशल्ये केवळ विद्यार्थ्यांच्या घरातील, कुटुंबातील व्यक्तींशी किंवा मित्रांशी वैयक्तिक संबंध ठेवण्याच्या दृष्टीनेच महत्त्वपूर्ण नाहीत तर, प्रभावी व अनुकूल अध्ययन-अध्यापन वातावरण निर्माण होण्याच्या दृष्टीने देखील महत्त्वाची आहेत. अशा वातावरणात शिक्षक व विद्यार्थी दोघेही एकमेकांशी प्रभावीरित्या व्यवहार करू शकतील. अध्ययन प्रक्रिया अर्थपूर्ण करण्यासाठी उचललेले हे एक महत्त्वाचे पाऊल असेल. विद्यार्थ्यांमध्ये वैयक्तिक-सामाजिक गुणवैशिष्ट्ये निर्माण करणे आणि राज्य साधन व्यक्ती व शिक्षक यांनी स्वतःचे मूल्यमापन या गुणवैशिष्ट्यांनुसार करणे व विद्यार्थ्यांबरोबर वावरताना ही वैशिष्ट्ये प्रदर्शित करण्यास मार्गदर्शन करणे हे या घटकसंचाचे उद्दिष्ट आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्टे

शिक्षकांना पुढील गोष्टी करण्यासाठी या घटकसंचाची मदत होईल.

- वैयक्तिक-सामाजिक गुणवैशिष्ट्यांबद्दल त्यांची समज विकसित करणे.
- अध्ययनकर्त्यांमध्ये वैयक्तिक-सामाजिक गुणवैशिष्ट्ये विकसित होण्यासाठी स्वतःमध्ये असलेल्या या गुणवैशिष्ट्यांचे चिंतन करणे.
- वर्गामध्ये मार्गदर्शन करण्यासाठी गुणवैशिष्ट्ये व कौशल्ये विकसित करणे.
- शाळेमध्ये/वर्गामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला आपल्याला येथे स्वीकारले आहे, काळजी घेतली जात आहे असे वाटण्यासाठी, आत्मविश्वास वाटण्यासाठी व परस्परांच्या कल्याणाबाबत आत्मीयता वाटण्यासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करणे. समज विकसित करणे.
- पुढील विभागामध्ये वैयक्तिक-सामाजिक गुणवैशिष्ट्यांबाबतची समज, शाळेमध्ये या गुणांची जोपासना करण्याच्या संधी तसेच अध्ययनकर्त्यांची समज याबाबत विवेचन केले आहे.

वैयक्तिक-सामाजिक गुणवैशिष्ट्ये

विद्यार्थी शाळेमध्ये जेवढी वर्षे व्यतीत करतात, त्या अनुषंगाने त्यांच्या आयुष्यामध्ये शाळेचे स्थान महत्त्वाचे आहे. शाळेमध्ये विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारचे अनुभव येतात (अध्ययन, वर्गातील अध्यापन, सूचना, यश किंवा अपयश, शिक्षक, मुख्याध्यापक व इतर विद्यार्थ्यांशी होणाऱ्या आंतरक्रिया याबाबत). या सर्व घटकांचा त्यांच्या आयुष्यावर सखोल परिणाम होतो. विद्यार्थ्यांच्या जीवनाशी संबंधित सर्व क्षेत्रांमधील त्यांचे वर्तन व अध्ययन यांच्यावर परिणाम करणाऱ्या त्यांच्या वैयक्तिक-सामाजिक गुणवैशिष्ट्यांचा विकास होण्यासाठी शालेय वातावरण एक पार्श्वभूमी तयार करते.

विद्यार्थ्यांचे अध्ययन कशा प्रकारे होते व काय शिकविले जाते यामध्ये त्यांच्या जाणिवा आणि भावना यांची भूमिका महत्त्वाची आहे. आनंद, सुख, उत्तेजित होणे या सकारात्मक जाणिवांमुळे शिकण्यास प्रोत्साहन मिळते व अध्ययन आणि संपादन करण्याची प्रक्रिया सुलभ होते. राग, दुःख, अपराधी भावना, संताप, असुरक्षितता या भावनांशी संबंधित शिकेची भीती, उपहास, कलंकित करणारा शिकका मारला जाणे यामुळे शिकण्याचा उत्साह कमी होतो व अध्ययनामध्ये व्यत्यय येतो. त्यामुळे विद्यार्थी वर्गात येताना आपल्याबरोबर भावना आणि मूळ प्रवृत्ती घेऊन येतो हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे. विद्यार्थ्यांला सुरक्षित व आपल्याला स्वीकारले आहे असे वाटण्यासाठी वर्गामध्ये सकारात्मक वातावरण निर्माण करणे आवश्यक आहे. ज्यावेळी शिक्षक असे दर्शवतात की ते विद्यार्थ्यांच्या भावना जाणून घेण्यास व त्यांना मदत करण्यास उत्सुक आहेत, त्यांची काळजी करत आहेत, तेव्हा विद्यार्थ्यांना केवळ सुरक्षित वाटत नाही तर ते त्यांच्या दैनंदिन व्यवहारांमध्ये या गुणांचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे अध्ययन व विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण आधार म्हणून शिक्षकांनी ही महत्त्वपूर्ण गुणवैशिष्ट्ये व कौशल्ये समजून घेण्याची आवश्यकता आहे. शाळेमध्ये गटात वावरताना विविध पार्श्वभूमी असणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक-सामाजिक गुणवैशिष्ट्यांचा विकास त्यांचे वैशिष्ट्यपूर्ण अनुभव, वैयक्तिक वैशिष्ट्ये, अभिरुची आणि क्षमता याला अनुसरून होतो. जीवनाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये योग्य निर्णय घेण्याचा आत्मविश्वास असणारी प्रौढ व्यक्ती होण्यासाठी विद्यार्थ्यांला त्यांच्या वैयक्तिक आणि सामाजिक क्षमतांची मदत मिळते. एक प्रभावी मदतनीस म्हणून शिक्षक अध्ययनकर्त्यांच्या श्रद्धा/समजुती, भावभावना, विचार प्रक्रिया आणि वर्तन यांत बदल करण्यास मदत करू शकतो त्यामुळे ते त्यांच्या वैयक्तिक-सामाजिक जीवनामध्ये त्यांच्या क्षमतेनुसार जास्तीत जास्त चांगले संपादन मिळवू शकतील व त्यांच्या शालेय संपादनावर लक्ष केंद्रित करू शकतील. जे शिक्षक संप्रेषण, वर्ग व्यवस्थापन व शिस्तीची सुयोग्य तंत्रे वापरण्यात पारंगत असतील ते सकारात्मक अध्ययन वातावरण निर्माण करतात. जरी स्वतःच्या विषयाचे चांगले ज्ञान असणे महत्त्वाचे असले तरी विद्यार्थ्यांना समजेल अशा रीतीने त्या विषयातील संकल्पना त्यांच्यापर्यंत पोहोचविता येणे महत्त्वाचे आहे. शिक्षक आपल्या प्रभावी संप्रेषण कौशल्यांच्या आधारे विद्यार्थ्यांना प्रभावी आणि अर्थपूर्ण संप्रेषण करणे शिकण्यास मदत करू शकतात. शिक्षक वैयक्तिक-सामाजिक गुण स्वतः ग्रहण करून व ते प्रदर्शित करून विद्यार्थी व इतरांबरोबर वावरताना अधिक आश्वासक व प्रोत्साहित करणारे वर्तन करू शकतात व त्याद्वारे इतरांसाठी वर्तनविषयक मार्गदर्शक तत्त्वे घालून देऊ शकतात. अशाप्रकारे शिक्षक स्वतःच्या क्षमता व कौशल्यांच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांच्या अंगी तेच गुण बाणवू शकतात.

स्वतःमधील व इतरांमधील वैयक्तिक-सामाजिक गुणधर्म ओळखण्यासाठी शिक्षकांनी करावयाची कृती :

- शिक्षकांना गटामध्ये बसवा.
- प्रत्येक गटात सहभागी व्यक्तींना त्यांच्या आवडत्या व्यक्तींची यादी करण्यास सांगा. या व्यक्ती त्यांचे कुटुंब, शेजारी, कार्यालय किंवा वर्ग यापैकी असू शकतात.
- या आवडत्या व्यक्तींच्या चांगल्या गुणांविषयी सहभागी व्यक्ती गटामध्ये चर्चा करतील.
- समाजामध्ये योगदान देण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या महत्त्वाच्या गुणांची यादी त्यांना करण्यास सांगा.
- गटकाम करताना स्वतःमधील जे गुण त्यांच्या लक्षात आले आहेत त्यांची यादी शिक्षकांना करण्यास सांगा.

वैयक्तिक-सामाजिक गुण शाळेमध्ये जोपासण्याच्या संधी :

- **अभ्यासक्रम** : बौद्धिक विकासाबरोबरच वैयक्तिक-सामाजिक क्षमतांच्या विकासाच्या संधी अभ्यासक्रमातून प्राप्त होतात. शिक्षकाने या जागा हेरून अभ्यासक्रमामध्ये समाविष्ट असलेला घटक विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचविताना अध्ययन-अध्यापनाच्या प्रक्रियेमध्ये काही गुण विकसित होण्याकडे लक्ष द्यावे. उदा. विद्यार्थ्यांचे गट करून विज्ञान आणि सामाजिक शास्त्राच्या पाठ्यपुस्तकांमध्ये दिलेल्या कृती विद्यार्थ्यांकडून करून घेतल्यास त्यांच्यातील निर्णय क्षमता, संघटना बांधणीचे कौशल्य वृद्धिंगत होईल. या शिवाय अभ्यासक्रमातील आरोग्य, क्रीडा, शारीरिक शिक्षण, कला शिक्षण यांसारख्या इतर क्षेत्रांमधूनही या गुणांच्या विकासासाठी पूरक ठरू शकतात.
- **पूर्व-व्यावसायिक शिक्षण (उच्च प्राथमिक स्तरावर)** : सध्या सहाव्या वर्गापासून पूर्व-व्यावसायिक शिक्षण देण्यावर भर दिला जात आहे. त्यासाठी शाळांनी काही उत्पादक कामे शोधून ती गणित, विज्ञान या विषयांमध्ये अंतर्भूत करायला हवी. उदा. इतिहास विषय शिकविताना वस्तुसंग्रहालय, विविध ठिकाणी असणारी ऐतिहासिक वारसा स्थळे यांसारख्या संकल्पना शिकवताना शिक्षकांनी प्रवास आणि पर्यटन या व्यवसाय शिक्षणाची ओळख करून द्यावी. या प्रकारे शिकविल्यास पुढे नवव्या वर्गामध्ये विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक शिक्षणाची शाखा निवडण्यास मदत होईल. अशा प्रकारच्या कृती आयोजित करून त्याचा दुवा पूर्व-व्यावसायिक शिक्षणाशी जोडल्यास निर्णय क्षमता, समस्या, संप्रेषण या प्रकारचे वैयक्तिक-सामाजिक गुणधर्म विकसित होण्यास मदत होईल.
- परिपाठ, वार्षिक दिन, उत्सव साजरे करणे, तसेच मध्यान्ह भोजन, परसबाग, पर्यावरण क्लब, युवा क्लब इ. कार्यक्रमांद्वारे सुद्धा पर्यावरण संरक्षणाविषयी जागरूकता, संघकाम, कूटप्रश्न उकल, टीकात्मक विचार, सर्जनशीलता इ. सामाजिक-वैयक्तिक गुणधर्म व जीवन कौशल्ये यांच्या विकासासाठी अवकाश प्राप्त होतो.

ग्रंथालय - एक परिपूर्ण साधन
ग्रंथालयामध्ये कथा/पुस्तके यांवर चर्चा आयोजित करता येईल. त्यासाठी प्रकट वाचन, कथाकथन, कृती, कथा, पुस्तके यांवर चिंतनात्मक सत्रे आयोजित करणे शक्य आहे. ही कौशल्ये विकसित करण्यासाठी उत्कृष्ट बालवाङ्मय हे एक प्रमुख साधन आहे.

विद्यार्थ्यांसाठी कृती :

विद्यार्थ्यांना त्यांच्या घरांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या भांड्याविषयी गटामध्ये चर्चा करण्यास सांगणे. त्यासाठी पुढील कृती करू शकतात.

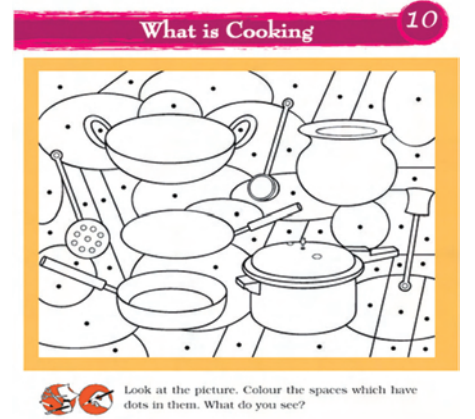
- भांड्यांना रंग देणे.
- भांड्याच्या प्रकारांविषयी व त्यांच्यामध्ये वापरले जाणारे घटक याविषयी चर्चा.
- अन्न : आपण खात असलेले कच्चे व शिजवलेले अन्न.
- अन्न शिजवण्याच्या पद्धती.

(शिक्षक विद्यार्थ्यांची विविध गुणवैशिष्ट्ये/वर्तणुकीचे निरीक्षण करू शकतात व आवश्यक तेथे सहकार्य करू शकतात)

अध्ययनार्थ्यांस जाणून घेणे :

विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक आणि सामाजिक-वैयक्तिक विकासाचे निरीक्षण करताना प्राथमिक विद्यार्थ्यांच्या अनेक शैक्षणिक, वैयक्तिक आणि सामाजिक-भावनात्मक गरजा शिक्षकांच्या लक्षात येऊ शकतात. या गरजांची पूर्ती करण्यासाठी शिक्षक विद्यार्थ्यांना मदत करू शकतात. या गरजा पुढीलप्रमाणे -

- घर/बालशिक्षण केंद्र ते औपचारिक शाळा आणि शाळेत जाणे ही संक्रमण प्रक्रिया विनाव्यत्यय घडणे.

- शाळा व शाळेतील व्यक्ती यांच्याबरोबर समायोजन करणे (जुळवून घेणे).
- स्वतःच्या कृतींची विशेषतः शैक्षणिक कृतींची जबाबदारी घेणे.
- स्वतःच्या शारीरिक, भावनिक आणि सामाजिक स्व-संकल्पनेची जाणिव होणे व तो/ती एकमेवाद्वितीय आहे हे समजून घेणे.
- आरोग्यकारक सवयी अंगीकारणे (पोषक आहार, स्वच्छता आणि स्वतःच्या वस्तूंची काळजी घेणे).
- स्व-प्रतिमा आणि स्वतःविषयी चांगले मत निर्माण करणे.
- सहचरांबरोबर निकोप संबंध निर्माण करणे.
- निकोप सामाजिक संबंध जोपासण्यासाठी सुयोग्य सामाजिक कौशल्ये विकसित करणे.
- वर्गातील वैविध्यतेबाबत समज विकसित करणे.
- जात, धर्म, लिंग यांचा विचार न करता ज्या व्यक्तींशी त्यांचा संबंध येतो त्यांच्याबद्दल आदर व त्यांच्या गुणांचा आदर करणे.
- गटातील सदस्य म्हणून संघभावना, समस्या उकल कौशल्य आणि निर्णयक्षमता विकसित करणे.
- संघर्ष निर्माण करणाऱ्या व्यक्ती आणि परिस्थिती ओळखण्यास शिकणे.
- स्वतंत्रपणे तसेच गटामध्ये इतरांबरोबर समन्वय आणि सहकार्य करून शिकणे.
- वेळेचा अर्थपूर्ण वापर करणे (शैक्षणिक कौशल्यांच्या विकासासाठी).
- इतरांशी संबंध असल्याची, स्वतःची योग्यता ओळखली जाण्याची आणि स्वीकारले जाण्याची भावना निर्माण होणे.
- शैक्षणिक निवड करता येणे, कार्यक्षमता व आत्मविश्वास असणे, संप्रेषित करता येणे, शैक्षणिक ध्येय निश्चिती करणे.

उच्च प्राथमिक स्तरावर अध्ययनकर्त्यांच्या पुढे दिलेल्या गरजांची पूर्ती करण्यासाठी शिक्षक मदत करू शकतात व सुलभक म्हणून काम करू शकतात-

- शैक्षणिक यशासाठी अभ्यास कौशल्यांचा वापर करणे.
- अध्ययनासाठी अध्ययन साहित्य व साधने आणि तंत्रे यांचा योग्य वापर करण्यास शिकणे.
- काल्पनिक/तात्पुरते प्रश्न निर्माण करणे व त्याची उत्तरे शोधण्यास प्रोत्साहित करणे.
- स्वतःचे विचार आणि भावना स्पष्टपणे इतरांपर्यंत पाहोचविण्यास शिकणे.
- स्वतःमध्ये झालेले शारीरिक बदल सर्वसामान्य आहेत असे समजून स्वीकारणे.
- स्वतःमध्ये व मित्र/मैत्रीणींमध्ये होणाऱ्या शारीरिक बदलांच्या वेगातील फरक समजून घेणे व स्वीकारणे.
- सहचरांबरोबर मैत्री निर्माण करणे.
- पारंपरिक लिंगभाव भूमिकेबाबतचा ढाचा समजून घेणे.
- विविध सामाजिक क्षेत्रांमधील व्यक्तींशी मैत्री करणे (शाळा, घर, शिकवणी वर्ग इ.).
- इतरांशी सहसंबंध असल्याची, स्वतःची योग्यता ओळखली जाण्याची आणि स्वीकारले जाण्याची भावना निर्माण होणे विशेषतः मित्र आणि सहचरांबाबत.
- स्वतःच्या तसेच इतरांच्या भावना समजून घेऊन वैचारिक आणि भावात्मक स्वातंत्र्य जोपासणे.

शिक्षकांसाठी कृती :

- शिक्षकांना गटामध्ये बसवा. गटानुसार काही यशस्वी व्यक्तींची यादी करण्यास सांगा. यापैकी चांगले गुण चर्चा करू शकतील आणि या व्यक्तीमध्ये असलेल्या अशा महत्त्वाच्या गुणांची तसेच समाजाला विकसित करण्यासाठी आवश्यक काही गुणांची यादी करून घ्यावी.
- गटकार्यादर्श्यान शिक्षकांनी अनुभवलेल्या गुणांविषयी विचारा.

शाळा आणि वर्गामध्ये निकोप वातावरण निर्माण होण्यासाठी आवश्यक गुणधर्म आणि कौशल्ये :

शाळा/वर्गामध्ये निकोप वातावरण निर्माण होण्यासाठी शिक्षकांनी विकसित करण्याजोगे व ज्याबद्दलचे मार्गदर्शन विद्यार्थ्यांना द्यावे असे काही गुणधर्म व कौशल्ये पुढे दिली आहेत :

- **संवेदनशीलता आणि आस्था :** कोणतेही आंतरवैयक्तिक संबंध निर्माण होण्यासाठी, टिकून राहण्यासाठी आणि त्यांची वृद्धी होण्यासाठी परस्परांबाबत संवेदनशील असणे व एकमेकांबद्दल आस्था वाटणे हे मूलभूत गुण आहेत. अध्ययन-अध्यापन वातावरणामध्ये शिक्षक-विद्यार्थी, विद्यार्थी-विद्यार्थी, शिक्षक-शिक्षक यांच्यातले बंध दृढ होण्यासाठी हे गुण महत्त्वाचे आहेत.
- वर्गामध्ये शिक्षक विद्यार्थ्यांप्रती, विद्यार्थी शिक्षकांप्रती किंवा विद्यार्थी परस्परांप्रती असलेली संवेदनशीलता आणि आस्था ज्यावेळी शाब्दिक व अशाब्दिक वर्तनातून व्यक्त करतात तेव्हा ते एकमेकांचे मूल्यमापन न करता किंवा पारख न करता परस्परांची बलस्थाने व कमतरता समजून घेतात. यामुळे उत्तेजन मिळून सगळेजण आपल्या कमतरता कमी करण्यासाठी व बलस्थाने अधिक बळकट करण्यासाठी जोमाने प्रयत्न करतात. यामुळे मानसिकदृष्ट्या सुरक्षित व अनुकूल वातावरण निर्माण होते.
- संवेदनशीलतेमध्ये लिंगभाव, संस्कृती, अपंगत्व, सामाजिक प्रतिकूलता, मानवी अधिकार यांसारख्या संवेदनशील विषयांवरील स्वतःच्या दृष्टिकोनाची जाणीव होणेही अंतर्भूत आहे. या जाणीवेमुळे स्वतःच्या कृती ओळखण्यास मदत होते (विचार, भावना आणि वर्तन). संवेदनशीलतेमुळे शिक्षकांना त्यांच्या विद्यार्थ्यांची बलस्थाने, कमतरता, वैशिष्ट्यपूर्ण गुणवैशिष्ट्ये इ. समजून घेण्यासाठी व त्यांचे मूल्यमापन निःपक्षपातीपणे करण्यासाठी मदत होते.
- संवेदनशील आणि आस्था असणारी व्यक्ती होण्यासाठी व्यक्तीला स्वतःच्या आणि इतरांच्या अभिव्यक्तीचा उत्तम निरीक्षक असणे; शाब्दिक व अशाब्दिक अभिव्यक्तीद्वारा व्यक्तीच्या भावभावना आणि विचार समजून घेण्याची क्षमता असणे; कोणत्याही पूर्वग्रहांशिवाय इतरांना आणि स्वतःला जसे आहेत तसे स्वीकारण्याची तयारी असणे, स्वतःची साधने (शारीरिक, बौद्धिक इ.) इतरांबरोबर सन्मानपूर्वक वाटून विभागण्याची तयारी असणे आणि इतरांच्या साधनांबद्दल आदर दाखवणे आवश्यक आहे. संवेदनशील असणे आणि आस्था दाखविण्यासाठी स्वभावात चिकाटी असणे आणि ती व्यक्त करता येणे आवश्यक आहे.

वर्गातील विविधतेबाबत शिक्षकांमध्ये संवेदनशीलता निर्माण करण्यासाठी गटकृती :

- तुमच्या वर्गामध्ये 4-5 विद्यार्थी असे आहेत की ज्यांना घरी अभ्यास करण्यासाठी वेळ मिळत नाही. कारण त्यांना घरगुती कामामध्ये पालकांना मदत करावी लागते. काही मुले अशी असतात की त्यांना वर्गात शिकविलेला पाठ्यक्रम समजणे अवघड पडते त्यामुळे ते वर्गात कोणत्याही संभाषणात भाग न घेता शांत बसून राहतात. वर्गात अशीही 2-3 मुले आहेत ज्यांनी तीन वर्षांपूर्वी शाळा सोडली होती आणि आता शाळेत पुन्हा प्रवेश घेतला आहे. ही मुले वर्गात चाललेल्या कामांकडे स्वतःही लक्ष देत नाहीत आणि इतरांनाही लक्ष देऊ देत नाहीत.

एक प्रभावी सुलभक म्हणून तुम्ही पुढील बाबींप्रती तुमची संवेदनशीलता आणि आस्था कशी दाखवाल :

- या मुलांचे शिकणे सुविहित करणे.
- त्यांनी आपल्याला स्वीकारले आहे, आपल्याला प्रोत्साहन व प्रेरणा मिळते आहे असे वाटण्यास मदत करणे.

विद्यार्थ्यांमध्ये संवेदनशीलता आणि काळजी विकसित करण्यासाठी कृती - 'आपल्यामध्ये काय समान आहे'

- तुमच्या वर्गातील सर्व विद्यार्थ्यांना गोळ्यांमध्ये उभे करा आणि प्रत्येकाला क्रमाने 1 ते 5 आकडे म्हणायला सांगा.
- 1 आकडा उच्चारलेल्या मुलांचा एक गट बनेल, त्याचप्रमाणे सर्व 2, 3, 4 आणि 5 आकडा उच्चारलेल्या मुलांचे एकेक गट तयार करा.
- प्रत्येक गटाला एकमेकांशी चर्चा करण्यास 4-5 मिनिटे वेळ द्या आणि प्रत्येक गटातील सदस्यांमध्ये कोणते 5 समान घटक आहेत ते शोधण्यास सांगा. हे घटक त्यांचा वर्ग किंवा शाळा किंवा कोणत्याही अगदी स्पष्ट घटकाशी संबंधित असायला नकोत.
- चर्चेला देण्यात आलेला वेळ संपल्यावर गटातील सदस्य पुढे येऊन गटातील सदस्यांची ओळख करून देतील आणि त्यांच्या गटातील सदस्यांमध्ये कोणत्या पाच गोष्टी समान आहेत ते सांगतील.
- नव्याने तयार झालेल्या गटांना तुम्ही संपूर्ण दिवस एकत्र बसायला सांगा. त्या दिवशी शाळेत होणाऱ्या सर्व कार्यक्रमांमध्ये ते एकमेकांना मदत करतील.

विश्वासाहता :

- शिक्षक-विद्यार्थी संबंध हा विद्यार्थ्यांला केवळ वर्गात किंवा शाळेतच नव्हे तर एक व्यक्ती म्हणून चांगले वाटण्याच्या बाबतीत कळीचा मुद्दा आहे. ज्यावेळी विद्यार्थ्यांच्या लक्षात येते की त्यांचे शिक्षक खरोखरीच त्यांचा आदर करतात, तो त्यांना आवडतो, तो सुखात असावा असे त्यांना प्रामाणिकपणे वाटते, त्यांच्या केवळ विद्यार्थी म्हणून मिळणाऱ्या यशाबाबतच नाही तर आयुष्यातील इतर क्षेत्रांमधल्या (घर, मित्रमैत्रिणी) यशाबाबतही त्यांना आस्था वाटते तेव्हा त्यांचा उत्साह वाढतो आणि वर्गात लक्ष देण्याचा ते अधिक प्रयत्न करतात. अशा प्रकारे शिक्षक विद्यार्थ्यांसमोर ते विश्वासाहतेचा गुणही प्रकट करू शकतात. विद्यार्थी तो गुण स्वतःमध्ये जोपासतात आणि नातेसंबंधांमध्ये व इतरांशी वागताना प्रकट करतात.
- विश्वासाह असावे हा गुण स्वतःबद्दल व इतरांबद्दल असणाऱ्या भावभावना आणि विचार यांबद्दल सत्यवादी आणि प्रामाणिक असण्याच्या क्षमतेशी संबंधित आहे. यासाठी स्वतःच्या भावभावना आणि विचार मोकळेपणाने इतरांपर्यंत पोहोचविण्याची व इतरांचा अनादर न करता अभिप्राय देण्याची क्षमता असणे आवश्यक आहे. वर्गात ज्या वेळी शिक्षक आणि विद्यार्थी एकमेकांवर असणारे अवलंबित्व व सच्चाई प्रामाणिकपणे, मोकळेपणाने आणि स्पष्टपणे एकमेकांपर्यंत पोहोचवितात तेव्हा ते परस्परांबद्दल असणारा आदर, आपुलकी, त्याचप्रमाणे एकमेकांच्या क्षमता आणि बलस्थाने यांबद्दल असणारा विश्वास एकमेकांपर्यंत पोहोचवित असतात. त्यामुळे शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यातील परस्परांमधील आपापसांतील बंध अधिक दृढ होतात. परिणामस्वरूपी विद्यार्थ्यांना वर्गांमध्ये अधिक लक्ष देण्यासाठी व इतर विद्यार्थ्यांबरोबर काम करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळते.
- एक प्रभावी सुलभक म्हणून शिक्षकाने विद्यार्थ्यांच्या क्षमतांबद्दल खरी आपुलकी, चिंता आणि विश्वास दाखविणे गरजेचे आहे. यासाठी त्यांना विद्यार्थ्यांबद्दल स्वतःचे विचार, भावभावना व कृती यांची जाणीव असणे व ते इतरांपेक्षा वेगळे असण्याबद्दल आदर आणि ते जसे आहेत तसे त्यांना स्वीकारणे आवश्यक आहे.
- ज्यावेळी शब्द, कृती आणि भावभावना यांमध्ये सुसंगती असते तेव्हा विद्यार्थ्यांमध्ये रुची दाखविणे दृगोच्चर होते. उदा. : ज्यावेळी तुम्ही असे म्हणता की विद्यार्थी काय बोलत आहे ते तुम्ही ऐकत आहात त्यावेळी तुमच्या शरीराची स्थिती (पुढे झुकणे) आणि त्यांच्यामध्ये तुम्हाला रस आहे हे दर्शविणारे चेहऱ्यावरील हावभाव (नजरेला नजर देणे) इ. मधूनही हे दिसणे आवश्यक आहे की तुम्ही त्यांचे ऐकत आहात. शिक्षकांनी केवळ विद्यार्थ्यांमध्ये खरी आपुलकी असणे आणि त्यांच्या बरोबर असणे पुरेसे नाही तर त्यांच्या अशाब्दिक संप्रेषणाद्वारे ती आपुलकी व्यक्त होणे आवश्यक आहे.

विद्यार्थ्यांबद्दल आपुलकी आणि रुची व्यक्त करण्याचे काही मार्ग पुढे दिले आहेत-

- शाळेत किंवा वर्गात विद्यार्थी येतात त्यावेळी त्यांच्याकडे बघून आश्वासक स्मितहास्य करणे.
- त्यांना त्यांच्या नावाने संबोधणे (वर्गात तसेच शाळेत इतर ठिकाणी).
- त्यांना, "काय, बरा आहेस ना?" किंवा "काय, कसं चाललय?" असे विचारावे व ते जे सांगतील ते लक्ष देऊन ऐकावे. या प्रकारचे संभाषण जे विद्यार्थी लाजाळू आहेत किंवा पटकन व्यक्त होत नाहीत त्यांच्यासाठी उपयुक्त ठरते.
- विद्यार्थ्यांच्या नजरेला नजर देणे व त्यांची उपस्थिती, ते शांतपणे करत असणारे प्रयत्न आपल्या लक्षात आल्याचे दर्शविणे आणि त्यांची प्रशंसा करणे.
- तुमचे विद्यार्थी व्यक्ती म्हणून कसे आहेत ते कळण्यासाठी तसेच तुम्हाला त्यांच्याबद्दल खरोखर आपुलकी आहे हे दर्शविण्यासाठी त्यांना पुढीलप्रमाणे काही प्रश्न विचारावेत-
 - तुला मोकळा वेळ असेल तेव्हा तू काय करशील ?
 - जर तुला स्वतःची ओळख करून द्यायला सांगितली तर तू स्वतःबद्दल काय सांगशील ?
 - काय केल्यामुळे तुला सर्वात जास्त आनंद होतो ?
 - तुला कशामुळे वाईट वाटते ?
 - तुला मोठे झाल्यावर कोण व्हायचे आहे ?
- तुम्ही वर्गात एक विद्यार्थी माहिती फलक लावू शकता. त्यावर प्रत्येक आठवड्यात वेगवेगळे विद्यार्थी स्वतःबद्दलची माहिती शिक्षकांना व वर्गमित्रांना समजण्यासाठी लिहू शकतात. हे विद्यार्थी स्वतःहून लिहिण्याची तयारी दर्शवतील किंवा तो विद्यार्थी वर्गातर्फे ठरविला जाईल. या फलकावर विद्यार्थी स्वतः लिहिलेली कविता लावतील, घरातील किंवा शाळेतील आनंददायी घटना लिहून लावू शकतील. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाल्यास विशिष्ट विद्यार्थ्यांबद्दल वर्गातील विद्यार्थ्यांना व शिक्षकांना अधिक माहिती मिळेल अशी कोणतीही माहिती या फलकावर लावता येऊ शकते.
- शाळेतील इतर शिक्षकांबरोबर विद्यार्थ्यांच्या बलस्थानांविषयी चर्चा करणे.
- पालक-शिक्षक सभेमध्ये विद्यार्थ्यांबद्दल त्यांच्या पालकांना सकारात्मक अभिप्राय देणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर कोणत्या विषयांमध्ये त्यांची प्रगती होणे आवश्यक आहे, वर्गमित्र व शाळेतील इतरांबरोबर बरोबर असणारे त्यांचे संबंध याची माहितीही पालकांना देणे आवश्यक आहे (यामध्ये शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांचाही समावेश होतो).

चर्चेसाठी मुद्दे :

- सहभागी व्यक्तीचे विविध गट करा. या व्यक्ती विद्यार्थी, पालक शिक्षक आणि मुख्याध्यापक म्हणून भूमिका करतील. पालक-शिक्षक सभेला जाण्यापूर्वी तुमच्या मनात कोणत्या भावभावना येतील याची चर्चा करण्यासाठी त्यांना पाच मिनिटे द्या.
- आपल्या भावभावना व्यक्त करण्यासाठी आणि संबंधित समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी त्यांना दोन मिनिटे वेळ द्या.

परस्परांबद्दल सच्ची आपुलकी, चिंता आणि आदर यांबद्दल विद्यार्थ्यांना संवेदनशील बनविण्यासाठी कृती :

- विद्यार्थ्यांचे लिंग, सामाजिक-सांस्कृतिक पार्श्वभूमी आणि क्षमता लक्षात न घेता वर्गातील विद्यार्थ्यांचे चार गट करा.
- 'अ' गट व 'ब' गट यांना एक काम द्या. (गटकार्य करणे यासाठी आवश्यक असणारा असा एखादा पाठ तुम्ही निवडू शकता.)
- उरलेल्या दोन गटांपैकी ('क' गट आणि 'ड' गट) एका गटाला 'अ' गटाला दिलेले काम पूर्ण करण्यास मदत करण्यास सांगा. तर उरलेल्या गटाला 'ब' गट काय करतो त्याचे निरीक्षण करून गरज भासल्यास अभिप्राय देण्यास सांगा पण त्यांनी काम पूर्ण करण्यास कोणतीही मदत करायची नाही.

- दिलेले काम पूर्ण झाल्यावर गट 'अ' आणि गट 'ब' यांना पुढील बाबतीत आपल्या भावभावना मांडण्यास सांगा :
 - 'दुसऱ्या' गटाची ही कृती समजण्याबाबतची भूमिका.
 - ज्या गुणांमुळे काम पूर्ण करण्यास मदत झाली आणि ज्या गुणांमुळे काम पूर्ण करण्यास मदत झाली नाही त्यांची यादी करा.
- गट 'क' व गट 'ड' यांनाही त्यांना दिलेली भूमिका करताना जे जाणवले ते व त्यांची निरीक्षणे मांडण्यास सांगा.
- परस्परांवर अवलंबून असण्याच्या महत्त्वाविषयी गटचर्चा करण्यास प्रोत्साहन द्या.
- इतरांबरोबर घरात, शाळेत आणि इतरत्र व्यवहार करताना हा गुण प्रदर्शित करता येईल अशा संधींची यादी विद्यार्थ्यांना करण्यास सांगा.

स्वतः आणि इतरांबाबतचा सकारात्मक दृष्टिकोन :

शिक्षकांनी आशावादी असणे आणि स्वतःमध्ये तसेच स्वतःच्या विद्यार्थ्यांमध्ये सकारात्मक दृष्टिकोन जोपासणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. विद्यार्थी त्यांच्याकडे एक आदर्श म्हणून पाहत असल्याने त्यांच्यामध्ये सकारात्मक दृष्टिकोन असणे महत्त्वाचे ठरते. त्याने केवळ विद्यार्थ्यांबाबतच आपुलकी, काळजी, आदर दाखविणे पुरेसे नाही तर पालक, त्यांचे सहकारी आणि शाळेच्या परिसरातील इतर व्यक्तींबाबतही असा दृष्टिकोन दर्शविणे आवश्यक आहे. स्वतः खंबीर राहून शिक्षकाने हा खंबीरपणा विद्यार्थ्यांना दर्शविणे आवश्यक आहे. हे विद्यार्थी त्यांच्या वाढत्या वयामध्ये अध्ययनकर्ता म्हणून तसेच त्यांच्या आंतरवैयक्तिक संबंधांमध्ये अनेक अडचणींचा सामना करत असतात. स्वतः आणि इतरांबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन दर्शविणाऱ्या गुणांमध्ये स्वतःमधील आणि इतरांमधील चांगले बघणे/जाणवणे, पुढाकार घेणे आणि नेतृत्व करणे, सहकार्यास तयार असणे, खिलाडू वृत्ती इत्यादींचा समावेश होतो.

शिक्षकांना आणि विद्यार्थ्यांना स्वतःमध्ये आणि इतरांमध्ये 'चांगली' गुणवैशिष्ट्ये दृष्टीस येण्यासाठी कृती :

तुमच्या आणि अबक (दुसऱ्या एखाद्या) व्यक्तीची बलस्थाने व कमतरता खाली दिलेल्या यादीमध्ये लिहा :

आज मी

आज अबक

उदा. :

- आज मला मी 'मदतकर्ता' असल्यासारखे वाटत आहे.
- आज मला मी 'सहनशील' वाटलो.
- आज मला मी 'जिज्ञासू' वाटलो.
- आज अबक व्यक्तीला 'विश्वासाह' वाटत आहे?
- आज अबक व्यक्तीला 'मैत्रीपूर्ण' वाटत आहे?
- आज फुटबॉल खेळल्यानंतर अबक व्यक्तीला 'उत्तेजित' झाल्यासारखे वाटत आहे.

टिप्पणी :

- प्रत्येक व्यक्तीची 'मी असा आहे' ची एक यादी असते. ज्या ज्या वेळी त्यांना स्वतःमध्ये एखादा नवीन गुण आढळेल त्यावेळी ते त्या यादीमध्ये त्या गुणाची नोंद करू शकतात.
- त्याचप्रमाणे त्यांच्याकडे अबक व्यक्तीमधील गुणांचीही यादी असते. ज्यावेळी त्या व्यक्तीमधील एखादा नवीन सकारात्मक गुण त्यांना आढळतो तेव्हा ते त्या यादीमध्ये नोंदवू शकतात.

- जेव्हा विद्यार्थी एखादी नकारात्मक भावना (अस्वस्थता/दुःख/विषण्णता/चिंता) अनुभवत असतात तेव्हा त्यांना त्यांच्या 'मी असा आहे' ची यादी तपासण्यास प्रोत्साहन द्या. तसेच अबक व्यक्ती एखादी नकारात्मक भावना अनुभवत असते तेव्हा त्यांची यादी तपासण्यास प्रोत्साहन द्या.

शिक्षक व विद्यार्थ्यांसाठी कृती : नेतृत्व गुण ओळखणे व त्याची नोंद घेणे.

पुढील विषयांवर गटचर्चा करा :

- तुमच्या मते तुमच्या वर्गाचा किंवा गटाचा नेता कोण आहे?
- त्या व्यक्तीबाबत विचार करा व तुमच्या मते ही व्यक्ती नेता का आहे हे स्पष्ट करणारे त्या व्यक्तीचे वर्णन थोडक्यात करा.
- तुमच्या रोजच्या वातावरणातील (कुटुंब, शेजार इ.) ज्या व्यक्ती तुम्हाला नेते वाटतात अशा तीन व्यक्तींचा विचार करा व प्रत्येक व्यक्तीच्या गुणवैशिष्ट्यांचे वर्णन करा.
- गट किंवा वर्ग ज्या गुणांना नेत्याची वैशिष्ट्ये मानतो अशा सर्व वैशिष्ट्यांची यादी करा.
- तुमच्या सहाध्यायांबरोबर तुमच्या निरीक्षणाबत चर्चा करा.

'सहकार्य' या गुणवैशिष्ट्यांची नोंद घेण्यासाठी शिक्षक व विद्यार्थी यांच्याबरोबर घेण्याची कृती :

- तुमच्या वर्गातील कोणत्याही 10 विद्यार्थ्यांची निवड करा.
- स्वतःच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना एक संघ म्हणून प्रोत्साहित करणे या विषयावर एक भित्तीपत्रक तयार करा.
- 'पाणी बचत' या विषयावर सर्व विद्यार्थ्यांना एक भित्तीपत्रक तयार करायचे आहे.
- त्यांना दिलेल्या कामाचे नियोजन करण्यासाठी व ते काम पूर्ण करण्यासाठी त्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य व स्वायत्तता द्या.
- एक संघ म्हणून ते दिलेले काम करत असताना वर्गातील इतर विद्यार्थ्यांना त्यांचे निरीक्षण करू द्या.
- काम पूर्ण झाल्यावर गटातील व्यक्तींना एक संघ म्हणून काम करत असताना काय अनुभव आले, कोणत्या भावभावना अनुभवल्या ते मांडण्यास सांगा. त्याचप्रमाणे त्यांना सहकार्य व स्पर्धा यांचे फायदे याबद्दल बोलण्यास सांगा.

टिप्पणी :

विद्यार्थ्यांसाठी : ही कृती विषय शिक्षकांनीही करावी व गटकाम करण्यासाठी पाठ्यपुस्तकातील कृती निवडावी. उदा. : विद्यार्थ्यांना आकार ही संकल्पना शिकविताना शिक्षकाने 4-5 विद्यार्थ्यांचा गट करावा व प्रत्येक गटातील सहभागी विद्यार्थ्यांना वर्गात व वर्गाबाहेर जास्तीत जास्त आकार ओळखण्याचे काम द्यावे. (इयत्ता पहिली - गणित)

संघभावना/सहकार्य या बाबींची शिक्षक व विद्यार्थ्यांनी नोंद घेण्यासाठी कृती :

- सर्व सहभागी व्यक्तींना कागद द्यावा व त्यांच्या मनात जे येईल त्याचे चित्र कागदावर काढण्यास सांगावे.
- चित्र काढून झाल्यावर आपला कागद शेजारी बसलेल्या व्यक्तीला देण्यास सांगावे. ती व्यक्ती हातात आलेला कागद पुढच्या व्यक्तीकडे देण्याआधी त्या कागदावर चित्र काढेल.
- अशा प्रकारे प्रत्येक व्यक्ती कागदावर चित्र काढून तो पुढच्या व्यक्तीकडे देईल. ही क्रिया 5-7 मिनिटे सुरू राहिल.
- नंतर सर्वांना ते कागद गटाच्या मध्यभागी ठेवण्यास सांगा.
- नंतर सुलभक सर्व कागद वरखाली करतो व सर्व व्यक्तींना त्यांनी ज्या कागदावर प्रथम चित्र काढले तो कागद ओळखायला सांगतो.

- सर्व व्यक्तींनी स्वतःचे कागद ओळखल्यावर सुलभक त्यांना पुढील प्रश्न विचारतो :

- तुम्ही तुमचा कागद कसा ओळखलात ?
- आता तुम्हाला त्या कागदाकडे बघताना काय वाटते ?
- तुमच्या मते कागदावर चित्र काढण्यात तुमची काय भूमिका होती ?

या कृतीमुळे सहभागी व्यक्तींना संघभावना/सहकार्य या संकल्पना समजण्यास मदत होईल. कारण प्रत्येक व्यक्तीने सर्व कागदांवर चित्र काढण्यास हातभार लावला आहे. त्यामुळे ते चित्र कोणत्या एकाच्या मालकीचे नाही तर ते प्रत्येकाच्या हातभार लावण्याने तयार झाले आहे.

टिप्पणी :

या कृतीच्या शेवटी शिक्षकांना पुढील प्रश्न विचारता येतील :

1. या कृतीतून तुम्ही काय शिकलात ?
2. आज शिकलेल्या गोष्टींचा वापर तुम्ही तुमच्या रोजच्या आयुष्यात कसा कराल ?

या कृतीच्या शेवटी विद्यार्थ्यांना पुढील प्रश्न विचारता येतील :

1. या कृतीतून तुम्ही काय शिकलात ?
2. आज शिकलेल्या गोष्टींचा वापर तुम्ही घरात किंवा शाळेत कोणत्या प्रसंगी करू शकाल ?

उच्च प्राथमिक वर्गातील विद्यार्थ्यांसाठी कृती : खिलाडू वृत्तीला दाद देणे.

तुमच्या शेजारी राहणारा असा एक मुलगा निवडा जो कोणत्याही खेळामध्ये झालेली हार 'खिलाडू वृत्तीने' स्वीकारत नाही. हा मुलगा चिडतो आणि त्याच्या वैयक्तिक अपयशासाठी आजूबाजूच्या व्यक्तींना दोष देतो.

- त्या मुलाशी बोला आणि त्याचे हे वागणे कशामुळे सुरु झाले त्याचा शोध घ्या.
- त्यासारखे वर्तन तुम्हाला स्वतःमध्ये/कुटुंबातील/शाळेतील इतर मुलांमध्ये दिसते का ?
- तुमची निरीक्षणे वर्गातील इतरांसमोर मांडा. (यासाठी निबंध/रेखाकृती/भूमिका नाट्य याचा वापर करू शकता.)

प्रभावी संप्रेषण कौशल्ये :

जर शिक्षकाची संप्रेषण कौशल्ये (यामध्ये बोलणे, लिखाण, प्रतिमा, इतरांना आकलन होईल अशा प्रकारे केलेली कल्पनांची मांडणी, हावभाव व हातवारे या शाब्दिक व अशाब्दिक कौशल्यांचा समावेश होतो) प्रभावी असतील तर ते आपल्या कल्पना अधिक प्रभावीपणे व रंजक रीतीने इतरांपर्यंत पोहोचवू शकतात.

संप्रेषण प्रक्रियेचा मोठा हिस्सा हा आपण बोललेले दुसऱ्या व्यक्तीला समजले का हे जाणून घेण्याचा असतो, त्यामुळे शिक्षकांनी आपण कधी प्रभावीपणे संप्रेषण केले व कधी केले नाही हे समजून घेणे आवश्यक आहे. हीच गोष्ट त्यांनी त्यांच्या विद्यार्थ्यांबरोबर करणे आवश्यक आहे व त्यांना स्वतःच्या संप्रेषण कौशल्यांचे निरीक्षण करण्यास उत्तेजन द्यायला हवे. आपण जे सांगत आहोत ते सर्व विद्यार्थ्यांना (यामध्ये सर्व प्रकारच्या गरजा व पार्श्वभूमी असणारे विद्यार्थी येतात.) समजले आहे याची शिक्षकाने खात्री करून घ्यायला हवी. नेमून दिलेले काम नेमके काय आहे व त्यांच्याकडून त्या कामाशी संबंधित कोणत्या अपेक्षा आहेत हे समजावून सांगणे देखील संप्रेषण प्रक्रियेचाच एक भाग आहे. ज्यावेळी विद्यार्थ्यांना त्यांच्याकडून नेमक्या काय अपेक्षा आहेत हे समजते तेव्हा त्यांना त्यानुसार काम करणे व ते प्रस्तुत करणे सोपे जाते.

अभिव्यक्ती (शाब्दिक व अशाब्दिक), प्रभावी श्रवण आणि प्रतिक्रिया या कौशल्यांचा समावेश प्रभावी संप्रेषण कौशल्यांमध्ये होतो.

प्रभावी शिक्षक होण्यासाठी त्यांना सावध श्रोता असणे आवश्यक आहे. आदर्श अध्ययन वातावरणामध्ये शिक्षकाने प्रश्न विचारावेत व नंतर सक्रियपणे, काळजीपूर्वक व तदनुभूतीने अध्ययनकर्त्याला जे म्हणायचे आहे ते ऐकून त्यानुसार प्रतिक्रिया द्यावी.

ऐकणे व प्रतिक्रिया देणे :

सर्व प्रकारच्या संप्रेषणांमध्ये विशेषतः इतरांशी संबंध जोपासण्यामध्ये श्रवण ही क्रिया फार महत्त्वाची आहे. विशेषतः प्रभावी मदतनीस होण्यासाठी सावधपणे ऐकणे हे एक आवश्यक कौशल्य आहे. या प्रकारच्या श्रवणामध्ये शिक्षक विद्यार्थ्यांचे शाब्दिक व अशाब्दिक अभिव्यक्ती तसेच वर्तनाकडे लक्ष देतात.

श्रवणामुळे जी व्यक्ती माहिती ग्रहण करते ती प्रतिक्रिया देते. सर्वसामान्यपणे लोक आपल्या दैनंदिन व्यवहारांमध्ये पाच प्रकारच्या प्रतिक्रिया देतात. या प्रतिक्रिया EISPU या इंग्रजी आद्याक्षराने दाखवता येतील. मूल्यांकनात्मक (Evaluation), स्पष्टीकरणात्मक (Interpretative), पुष्ट्यर्थ (Supportive), शोधात्मक (Probing) आणि आकलनात्मक (Understanding). प्रत्येक प्रतिक्रिया प्रतिक्रियाया कर्त्याचा एक विशिष्ट उद्देश दर्शविते. एकंदर पाहिल्यास, परस्परांवरचा विश्वास व मोकळेपणा वाढेल. अशा प्रकारे प्रतिक्रिया देणे सर्वांत महत्त्वाचे आहे. यातून भावनांचा निचरा होणे, वस्तुनिष्ठ निर्णय करता येणे आणि विद्यार्थ्यांच्या वर्तनामध्ये विधायक बदल घडविणे याची संधी मिळणे आवश्यक आहे.

मुख्य साधन व्यक्ती, शिक्षक आणि उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांसाठी चिंतनात्मक कृती :

- इतर व्यक्ती काय बोलल्या हे समजण्यासाठी तुम्हांला नेहमी त्यांना परत सांगा असे म्हणावे लागते का ?
- इतरांच्या शब्दांकडे लक्ष देताना तुम्ही शारीरिकदृष्ट्यासुद्धा दुसऱ्या व्यक्तीकडे लक्ष देता का याची खात्री करा. म्हणजे पुढे झुकणे, नजरेला नजर देणे, इ.
- तुम्ही तुमच्या श्रवण करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये कुठे सुधारणा करण्याची गरज आहे याची यादी करा.

तदनुभूती :

इतरांच्या दृष्टिकोनातून त्यांच्या भावना समजण्याची क्षमता म्हणजे तदनुभूती. ही क्रिया म्हणजे दुसऱ्या व्यक्तीच्या बुटामध्ये आपला पाय घालण्यासारखे आहे म्हणजेच दुसऱ्या व्यक्तीच्या भूमिकेत स्वतः शिरणे होय. ज्यावेळी तुम्हाला विद्यार्थ्यांबद्दल तदनुभूती वाटेल तेव्हा त्यांचे वैफल्य, राग, असहाय्यता, बेपर्वाई, भीती आणि इतर भावना अधिक चांगल्या प्रकारे समजतील. या कौशल्यामुळे विद्यार्थ्यांबद्दल कीव न करता तुम्ही त्यांच्या समस्यांशी एकरूप होत आहात हे त्यांना समजेल.

मुख्य साधन व्यक्ती, शिक्षक आणि उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांना तदनुभूती हे संकल्पना समजण्यासाठी कृती :

- सहभागी व्यक्तींना गोलात उभे करा.
- सर्व सहभागी व्यक्तींना त्यांचे बूट/पादत्राणे काढून बाजूला ठेवण्यास सांगा.
- सुलभकाने टाळ्या वाजविण्यास सुरुवात करावी व टाळ्या चालू असेपर्यंत सहभागी व्यक्तींना गोलात फिरण्यास सांगा.
- ज्यावेळी टाळ्या थांबतील त्यावेळी सहभागी व्यक्तींच्या बाजूला जे बूट/पादत्राणे असतील ती त्यांना घालायची आहेत.
- टाळ्या चालू असेपर्यंत त्यांना गोलात फिरत बूट/पादत्राणे घालण्याची कृती करत रहायला सांगा.
- अशा प्रकारे फिरत सहभागी व्यक्ती आपल्या मूळच्या जागेवर परत आल्यास त्यांना बूट/पादत्राणे न बदलता आपापल्या जागेवर बसण्यास सांगा.

कृतीच्या शेवटी सहभागी व्यक्तींना दुसऱ्याचे बूट/पादत्राणे घालून चालल्याचा अनुभव व्यक्त करण्यास प्रोत्साहित करा.

टिप्पणी :

या कृतीमुळे सहभागी व्यक्तींना तदनुभूतीचा खरा अर्थ समजेल व इतर व्यक्तींचा दृष्टिकोन समजून घेण्यास प्रोत्साहन मिळेल.

मुख्य साधन व्यक्ती, शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांना स्वतःचे/इतरांच्या भावभावनांबाबत संवेदनशील करण्यासाठी कृती :

- काही भावनांची यादी करा (खळबळ, काळजी आणि प्रेम, राग, आनंद इ.)
- गटातील/वर्गातील व्यक्तींना या भावना चेहऱ्यावरील हावभाव व इतर अशाब्दिक हालचाली करून व्यक्त करण्यास सांगा.
- हे हावभाव व इतर अशाब्दिक हालचाली त्यांनी गेल्या काही दिवसांमध्ये स्वतःला किंवा जवळच्या एखाद्या व्यक्तीला व्यक्त करताना कधी पहिले का हे आठवून बघा.

तदनुभूतीशी पुढील कौशल्ये निगडित आहेत -

सावधान असण्याचे शाब्दिक व अशाब्दिक संप्रेषण :

एखाद्या व्यक्तीच्या पूर्णपणे म्हणजे शारीरिकदृष्ट्या व मानसिकदृष्ट्या समीप जाण्याने तदनुभूतीचे संप्रेषण होण्यास सुरुवात होऊ शकते. सावधानता ही शाब्दिक व अशाब्दिक अशा दोन्ही प्रकारे संप्रेषित करण्याची गरज आहे ज्यामुळे विद्यार्थ्यांला तुम्ही त्यांच्या समीप आहात हे समजेल.

सांग पुढे., ह.ह, अरे वा असे म्हणत मान डोलावण्याने शाब्दिक सावधानता दर्शविता येते. शाब्दिक सावधानतेमुळे शिक्षकाला श्रोत्याच्या भूमिकेत जाण्यास मदत मिळते तसेच आपल्याला समजत आहे ही भावना वाढीस लागते.

दुसऱ्या बाजूला संप्रेषण प्रक्रियेमध्ये अशाब्दिक वर्तनाचे महत्त्व अधोरेखित झाले आहे. कोणताही संदेश संप्रेषित करण्यासाठी हावभाव आणि हातवारे यांच्याबरोबर आवाजातील चढउतार मदत करतात.

शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यासाठी चिंतनात्मक कृती : अशाब्दिक सावधानता दर्शविणाऱ्या हावभावांना दाद देणे :

- तुम्ही इतरांशी व्यवहार करत असताना तुमच्या शरीराची स्थिती, चेहऱ्यावरील हावभाव आणि आवाज यांचे आठवडाभर निरीक्षण करा.
- तुम्ही वारंवार करित असलेल्या अवर्तनीय वर्तनांची यादी करा.
- वर दिलेल्या तुमच्या अवर्तनीय वर्तनाच्या यादीबद्दल तुमचे कुटुंबीय व सहकारी यांच्याकडून प्रतिक्रिया घ्या. (तुम्ही कोणत्या गोष्टी चांगल्या करता आणि तुम्हाला कोणत्या गोष्टींमध्ये सुधारणा करण्याची गरज आहे.)
- तुमची इतरांबाबत असणारी तदनुभूती तुमच्या अशाब्दिक सावधानतेच्या वर्तनातून व्यक्त होण्यासाठी तुम्ही काय सुधारणा कराल त्याची यादी करा.

विद्यार्थ्यांच्या अनुभवविश्वाच्या गतीशी जुळवून घेणे :

विद्यार्थ्यांपर्यंत तदनुभूती संप्रेषित करण्याचा दुसरा मार्ग म्हणजे विद्यार्थ्यांचा अनुभव व्यक्त करण्याच्या किंवा त्याचा अर्थ लावण्याच्या पद्धतीशी/गतीशी जुळवून घेणे. विद्यार्थ्यांचे शब्द, आवाजातील चढउतार, डोळ्यांची हालचाल या द्वारा त्यांच्या अनुभवांशी जुळवून घेणे आणि त्याचप्रकारे प्रतिक्रिया देण्याने तदनुभूती संप्रेषित करण्यास मदत होते.

विद्यार्थ्यांची भाषा आणि कोणते शब्द ते वारंवार वापरतात याकडे लक्ष दिल्यास ते कोणती संवेदन इंद्रिये जास्त करून वापरतात ते समजण्यास मदत होते. उदा : एखादी व्यक्ती मला दिसते तुला काय म्हणायचे आहे ते, याच्यावरून असे दिसते, हे अगदी स्पष्टपणे दिसते या सारखे शब्दप्रयोग वारंवार करत असेल तर त्या व्यक्तीला व्यक्त होताना दृष्टी संवेदन पद्धतीचा वापर करण्याची सवय आहे.

शिक्षकांसाठी तदनुभूती संबंधित चिंतन कृती :

तुमचा मित्र किंवा टीव्हीवरील मालिकेतील तुमच्या आवडत्या पात्राला नुकत्याच एका नकारात्मक किंवा अत्यंत क्लेशकारक अनुभवाला सामोरे जावे लागले आहे (म्हणजे जवळच्या व्यक्तीचा मृत्यू किंवा महत्त्वाची मैत्री भंग पावणे) हे तुम्हाला समजते. तुम्ही स्वतःला त्या व्यक्तीच्या बुटामध्ये/पादत्राणामध्ये ठेवून बघा (त्या व्यक्तीच्या भूमिकेत शिरून बघा). तो/ती काय विचार करत असेल हे अनुभवण्याचा प्रयत्न करा व त्या पूर्ण परिस्थितीबाबत त्या व्यक्तीचा दृष्टिकोन अंगीकारण्याचा प्रयत्न करा. त्यामुळे तुम्हाला त्या व्यक्तीच्या भावना अधिक चांगल्या रीतीने जाणण्यास मदत होईल.

(टिप्पणी : ही कृती वर्गात घेतली जावी ज्यामुळे जर विद्यार्थी क्लेशकारक भावना अनुभवत असल्यास शिक्षक त्यांना त्यातून बाहेर येण्याकरता मदत करू शकतील.)

मुख्य साधन व्यक्ती, शिक्षक आणि उच्च प्राथमिक विद्यार्थ्यांसाठी चिंतनात्मक कृती

पुढील तक्त्यामध्ये तुमच्यात असलेली व ज्यांचा सराव करण्याची गरज आहे अशी कौशल्ये आणि ज्यांचा विकास करण्याची तुमची इच्छा आहे अशी कौशल्ये शोधण्यासाठी पुढील तक्ता भरा. तुम्ही कसे असायला हवे आहात हे न भरता तम्ही कसे आहात हे भरायचे आहे हे लक्षात ठेवा.

कौशल्ये	अवगत असलेली	विकसित करण्याची गरज असलेली
• संवेदनशीलता		
• इतरांना ते आहेत तसे स्वीकारणे		
• जुळवून घेण्याची लवचीकता		
• खराखुरा रस दाखवणे		
• तदनुभूती		
• स्वतंत्र विचार		
• पुढाकार घेणे		
• इतरांना दिशा दर्शविण्याचा अतिरेक न करणे		
• इतरांच्या वर्तनाची शहानिशा करणे		
• गटाचा एक सदस्य म्हणून सहकार्य वृत्ती		
• सकारात्मक दृष्टिकोनाबरोबर येणारे अडथळे व अपयश		
• नेतृत्व		

या कृतीमधून तुम्हाला तुमच्यामध्ये पूर्वीपासून असलेली व लोकांना समजून घेण्यासाठी व त्यांच्याशी प्रभावी बंध निर्माण करण्यासाठी नव्याने विकसित करण्याची गरज असलेली कौशल्ये समजतील.

सुरक्षित व निकोप शालेय वातावरणासंबंधी विद्यार्थ्यांना माहिती देणे.

आपण पुढील बाबींचा विचार करू या.

- सुरक्षित शाळा म्हणजे काय ?

- सर्वाना शारीरिक, सामाजिक आणि भावनिक संरक्षण मिळावे म्हणून तुमच्या शाळेने कोणती पावले उचलली आहेत? यामध्ये तुमची (शिक्षक/विद्यार्थी म्हणून) काय भूमिका आहे?

बालकांसाठी हेल्पलाईन (मुलांसाठी 1098 - 24 × 7 हेल्पलाईन) सेवा

संकटात असलेल्या बालकांसाठी 1098 ही बालक हेल्पलाईन राष्ट्रीय स्तरावर 24 तास विनामोबदला चालणारी दूरध्वनी सेवा आहे. सध्या देशभरात 412 ठिकाणांवरून ही दूरध्वनी सेवा चालवली जाते. एप्रिल 2016 मार्च 2017 या कालावधीमध्ये या दूरध्वनी सेवेवर 1.45 करोड आणि एप्रिल-नोव्हेंबर 2017 या कालावधीमध्ये 78 लाखांपेक्षा जास्त दूरध्वनी आले. क्लेशकारक परिस्थितीमध्ये सापडलेल्या बालकांकरता या सेवेतर्फे दूरध्वनीवरून समुपदेशन करून किंवा प्रत्यक्षपणे सुटका करून मदत केली जाते.

पोक्सो (लैंगिक शोषणापासून मुलांचे संरक्षण)

मुलांबाबतच्या लैंगिक गुन्ह्यांची सोप्या रीतीने प्रत्यक्ष नोंदणी व या गुन्ह्यांवर वेळीच कृती करण्यासाठी व 2012 च्या पोक्सो कायद्यांतर्गत पोक्सो इ-बॉक्स ही आनलाईन तक्रार निवारण पद्धत सुरू करण्यात आली आहे. पोक्सो इ-बॉक्सची लिंक पुढीलप्रमाणे - <http://www.ncpcr.gov.in/showfile.php?lang=1level=1sublinkid=1660lid=1661>. शिक्षकांना याबद्दल माहिती समजण्यासाठी व विद्यार्थ्यांना पोक्सो कायद्याबद्दल जागृती निर्माण करण्यासाठी <http://www.ncpcr.gov.in/showfile.php?lang=1level=1sublinkid=1289lid=1514>.

विद्यार्थ्यांसाठी कृती शोषणाबद्दल जागृती निर्माण करण्यासाठी :

या कृतीमुळे नको असलेली परिस्थिती/अस्वस्थ करणाऱ्या भावनांबाबतचे मौन सोडण्याविषयी मुलांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्यास मदत होईल.

विद्यार्थ्यांना अशा दोन घटना सांगण्यात आल्या ज्याबद्दल त्यांना गुप्तता पाळण्यास सांगण्यात आले होते. खाली दिलेल्या घटनाशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर दोन घटना शिक्षक त्यांच्या विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक परिस्थितीचा विचार करून तयार करू शकतात.

- पहिली घटना : माझे वडील/भाऊ मला सांगतात की ते माझ्या थोरल्या बहिणीला खूप दिवसांपासून हवी असणारी वस्तू देऊन चकीत करणार आहेत. पण त्यांनी ही बातमी मला गुप्त ठेवायला सांगितली आहे.
- दुसरी घटना : दहावीच्या वर्गातील एक विद्यार्थी रोज सकाळी माझा जेवणाचा डबा जबरदस्तीने हिसकावून घेतो. जर ही गोष्ट मी माझ्या पालकांना किंवा शिक्षकांना सांगितली तर मी तुला मार देईन अशी धमकी त्याने मला दिली.
- या दोन घटनांपैकी कोणत्या घटनेची माहिती ते इतरांना सांगतील ते विद्यार्थ्यांना लिहिण्यास सांगा. विद्यार्थ्यांना त्यांची उत्तरे मोठ्याने वाचण्यास सांगा व विशिष्ट घटनेच्या निवडीमागची कारणे सांगण्यास सांगा.
- कोणत्या घटनेबद्दल गप्प बसले तरी चालेल आणि कोणती घटना इतरांना सांगणे महत्त्वाचे आहे हे ठरविण्यास मदत करण्यासाठी विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा.
- ज्या घटनांबद्दल विद्यार्थ्यांना अस्वस्थ/असुखावह/लाजिरवाणे वाटते त्या घटनांबद्दल त्यांना लिहिण्यास/चर्चा करण्यास प्रोत्साहन द्या.
- इतरांच्या जे वर्तन/कृती यामुळे तुम्ही अस्वस्थ होता त्या बाबत कुटुंबीय, मित्र आणि शिक्षकांना सांगणे कसे गरजेचे आहे ते याबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा.

विद्यार्थ्यांसाठी कृती आपल्या भावना व्यक्त करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना सक्षम करणे :

- लोक इतरांना कोणकोणत्या प्रकारे इजा पोचवू शकतात याचा विचार विद्यार्थ्यांना करायला व त्याबाबत लिहायला सांगा.
 - त्यांच्या प्रतिक्रियांची दोन गटांमध्ये विभागणी करा : शारीरिक इजा आणि भावनिक इजा
 - शरीराला त्रासदायक किंवा इजा करणाऱ्या कृती : मारणे, ढकलणे, चिमटा काढणे, लैंगिक शोषण.....
 - भावनांना इजा करणाऱ्या कृती : कमी लेखणे, ओरडणे, अपमान करणे, पाणउतारा करणे, शाळेमध्ये एकटे पाडणे, घरात कोंडणे, घरात न घेणे, मित्रांनी बोलणे टाळणे, ज्या गोष्टी करणे तुम्हाला नकोसे वाटते ते करायला भाग पाडणे....
- ज्या गोष्टींमुळे शरीराला किंवा मनाला इजा पोचते त्या स्पष्ट करा. या गोष्टींमुळे आपल्याला दुःखी, असुरक्षित वाटते, राग येतो, नाकारले गेल्याची भावना निर्माण होते, पाणउतारा झाल्यासारखे वाटते...

विद्यार्थ्यांना पुढील प्रश्न विचारा :

- आतापर्यंत कोणी तुमच्या शरीराला किंवा भावनांना इजा पोहोचविली आहे का ?
- आपण स्वतःला इजा पोहोचवू शकतो का? कसे ?
- मित्र, नातेवाईक किंवा शिक्षक यांच्यापैकी कोणी तुम्हाला इजा पोचवू शकेल का? असे घडल्यास आपण कोणाला सांगू?

विद्यार्थ्यांना त्यांचा हात कागदावर ठेवून त्याची बाह्यरेषा काढण्यास सांगा. आता विद्यार्थ्यांना अशा पाच व्यक्तींची नावे आठवण्यास सांगा ज्यांच्याकडे ते स्वतःच्या भावनांबद्दल बोलू शकतात (त्यांना सांगा की यापैकी चार तरी व्यक्ती प्रौढ असणे आवश्यक आहे). त्या प्रत्येक व्यक्तीचे नाव एकेका बेटावर लिहा.

- त्यांना या व्यक्तींबद्दल नेमके काय आवडते ते लिहिण्यास/बोलण्यास सांगा.
- या व्यक्तींवर त्यांचा का विश्वास आहे ते वर्गातील इतरांना सांगण्यास सांगा.
- ज्या व्यक्तींवर आपण विसंबू शकतो अशा व्यक्तींची वैशिष्ट्ये सांगण्यास सांगा. असे करण्याने ज्यावेळी त्यांना स्वतःला झालेली इजा, क्लेश याबाबत बोलण्याची गरज असते तेव्हा त्यांना कोणाकडून मदत मिळू शकते ते हे कळण्यास मदत होईल वर्गामध्ये अध्ययनास अनुकूल असे वातावरण निर्माण करण्यामध्ये शिक्षकाची भूमिका फार महत्त्वाची असते. ज्या वेळी आजूबाजूचे वातावरण सुरक्षित (शारीरिक तसेच मानसिकदृष्ट्या) आणि व्यवस्थित असते तेव्हा विद्यार्थ्यांचे अध्ययन सर्वात जास्त प्रमाणात होते. वर्गात अशा प्रकारची वातावरण निर्मिती करण्यासाठी जास्तीत जास्त प्रयत्न करायला हवेत. विद्यार्थ्यांना सुरक्षित वाटत असेल व त्यांच्यात आत्मविश्वास असेल तर वर्गात जे व्यवहार चाललेले असतात त्याकडे लक्ष देण्यासाठी, सहभागी होण्यासाठी, अन्वेषण करण्यासाठी व समजून घेण्यासाठी तसेच आजूबाजूच्या वातावरणाचे निरीक्षण करण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन व उत्तेजन मिळते. या करता शिक्षकाने पुढील पावले उचलणे आवश्यक आहे
- विद्यार्थ्यांची आत्मप्रतिष्ठा व आत्मविश्वास वाढण्यासाठी केवळ प्रत्येक मुलाशी बोलतानाच नव्हे तर पालक-शिक्षक सभामध्ये त्यांच्या पालकांशी बोलताना देखील त्यांची बलस्थाने उधृत करा.
- विद्यार्थ्यांना त्यांच्या वैयक्तिक समस्यांबद्दल बोलताना भीती वाटू नये म्हणून बालक आणि त्याचे पालक यांना तुमच्याबद्दल विश्वास वाटण्यासाठी त्यांच्याबरोबर अनौपचारिक संबंध ठेवा.
- सुरक्षित आणि निर्दोष वातावरण शाळेत निर्माण होण्यासाठी वर्गातील वर्तनासंबंधी निकोप संकेत/अलिखित नियम निर्माण करा.
- विद्यार्थ्यांचे असाधारण वर्तन आणि त्यांच्यामध्ये नैराश्य किंवा तणावाचे लक्षण दिसणे याबाबत सावध आणि दक्ष रहा आणि असे दिसल्यास करावयाच्या उपाययोजना आखून ठेवा.
- बालकांच्या सुरक्षित ठेवण्याचे व त्यासाठी तक्रार करण्याचे विविध मार्ग संरक्षण याबाबतच्या विविध कायदे व तरतुदी यांबाबतची माहिती मिळवून ठेवा. बालक हेलपलाईन व पोक्स ई-बॉक्स हे त्यापैकीच काही मार्ग आहेत.

सारांश :

असे म्हणता येईल की, प्रत्येक विद्यार्थ्यांमध्ये चांगले काम करून दाखवण्याची क्षमता असते व सर्वांकडेच विशिष्ट क्षमता व बलस्थाने असतात हा विश्वास शिक्षकांनी बाळगला पाहिजे. हा विश्वास ठेवूनच त्यांनी सर्व विद्यार्थ्यांना केवळ त्यांच्या शालेय जीवनातच नाही तर वैयक्तिक व सामाजिक जीवनातही त्यांच्या क्षमतेनुसार सर्वोत्तम कामगिरी करण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याचा प्रयत्न करायला हवा.

शिक्षक सल्लागार किंवा मदतनीसाची भूमिकाही करतात आणि विद्यार्थ्यांना सर्वोत्तम कामगिरी करण्यास प्रोत्साहन देतात. यामध्ये अध्ययन आणि शाळेत जाण्याचा आनंद घेणे याचाही समावेश होतो.

शिक्षक विद्यार्थ्यांचे वर्गात, ग्रंथालयामध्ये, क्रीडांगणावर आणि मधल्या सुट्टीत देखील निरीक्षण करतात. विद्यार्थ्यांच्या गरजा आणि समस्या त्याचप्रमाणे तो नेहमीपेक्षा वेगळा वागत असेल तर ते लक्षात येणे शिक्षकाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण स्थानामुळे शक्य आहे. शिक्षकांचे पालकांनाही सतत भेटणे होते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक-भावनात्मक समस्यांबरोबरच इतर समस्यांबद्दलची माहितीही त्यांना मिळते. विद्यार्थ्यांना जाणून घेण्याची संधी शाळेतील इतर कोणत्याही व्यक्तीपेक्षा शिक्षकांना जास्त असते. त्यामुळे परस्परांबद्दल आदर आणि विश्वास यांच्या पायावर आधारित विद्यार्थ्यांबरोबर नाते निर्माण होण्याची भरपूर संधी शिक्षकांना मिळते.

विद्यार्थी व शिक्षकांसाठी कृती : वैयक्तिक-सामाजिक वैशिष्ट्ये समजून घेणे

- वर्गातील 4-5 विद्यार्थ्यांचा एक असे गट करा. फळ्यावर लिहिलेल्या वैयक्तिक-सामाजिक गुणवैशिष्ट्यांच्या यादीतून त्यांना एक वैशिष्ट्य निवडायला सांगा. उदा : आस्था आणि संवेदनशीलता, स्वतःबद्दल आणि इतरांबद्दल आदर, सहकार्य, संघकाम, चिकाटी, प्रभावी संप्रेषण, नेतृत्वगुण इ. निवडलेले गुणवैशिष्ट्य हे त्या गटाचे नाव असेल.
- गटातील सदस्यांना/विद्यार्थ्यांना त्याने निवडलेल्या गुणवैशिष्ट्याबद्दल पुढील मद्दयांच्या आधारे चर्चा व त्याचे सादरीकरण करण्यास सांगा.
 - त्याने निवडलेल्या गुणवैशिष्ट्यांबद्दल त्यांना काय समजले आहे ?
 - त्यांचा त्या गुणवैशिष्ट्यांशी काय संबंध आहे ? (शिक्षक/विद्यार्थी)
 - ते कौशल्य किंवा गुणवैशिष्ट्य त्यांच्या (शिक्षक/विद्यार्थी) दैनंदिन जीवनात कशा प्रकारे दर्शवितात ?
 - त्या गुणवैशिष्ट्यांचा त्यांच्या आजूबाजूच्या व्यक्तींवर काय परिणाम होतो ?

संदर्भ

- गाईडन्स इन अॅक्शन 2017 : डिपार्टमेंट ऑफ एज्युकेशनल सायकॉलॉजी अँड फाऊंडेशन ऑफ एज्युकेशन, एनसीईआरटी.
- इंट्रोडक्शन टू गाईडन्स. 2017 : डिपार्टमेंट ऑफ एज्युकेशनल सायकॉलॉजी अँड फाऊंडेशन ऑफ एज्युकेशन, एनसीईआरटी.
- सायकॉलॉजी टेक्स्ट बुक फॉर क्लास XI 2018 : डिपार्टमेंट ऑफ एज्युकेशनल सायकॉलॉजी अँड फाऊंडेशन ऑफ एज्युकेशन, एनसीईआरटी.
- द कौन्सलिंग प्रोसेस अँड स्ट्रॅटेजीज 2017. डिपार्टमेंट ऑफ एज्युकेशनल सायकोलॉजी अँड फाऊंडेशन ऑफ एज्युकेशन, एनसीईआरटी.

